

УДК 32:323.2

<https://doi.org/10.34142/24130060.2023.27.2.07>

КОНЦЕПТИ «БІОПОЛІТИКА» ТА «НЕКРОПОЛІТИКА»: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЩОДО СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ю.І. Калюжна

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

В статті здійснено спробу розширити інтерпретаційні рамки концепту «біополітика» та обґрунтувати методологічні перспективи концепту «некрополітика» щодо аналізу соціально-політичної реальності в умовах становлення нового світового порядку

Біополітика (М. Фуко) досліджується у вимірі «управління тілом людини», «влади над тілесним життям людини», в масштабі держави – «тілом суспільства».

Некрополітика розглядається як радикальна форма біополітики, в основу якої покладено процеси редуції та екстракції людини, мова йде про безпрецедентний контроль політичної влади над самістю і тілом людини, аж до загрози або безпосередньої смерті, тобто перетворення людини на політичну біомасу, що слугує одержимим владою політикам. Характерна ознака некрополітики (Акілле Мбембе та Джорджо Агамбен) – нормалізація смерті, влада окреслює «зони смерті» (міські нетрі, резервації, табори тощо), до яких як правило потрапляють ті кого зазвичай маркують як «живі мерці», ті кого ігнорують, пригноблюють, експлуатують та врешті, – знищують.

В статті підкреслено, що некрополітичність тоталітарних режимів, зокрема таких як в сучасній РФ, – це політична патологія, яка спираючись на квазіідеологію ренормалізує суспільну свідомість, пропагує патерн смерті та легітимізує і виправдовує право влади на політичне насилля.

***Ключові слова:** біополітика, некрополітика, легітимація політичного насилля, політичний патерн смерті, нормалізація смерті, біополітична істота, політична біомаса, політичний екстративізм, політична патологія.*

THE CONCEPTS OF «BIOPOLITICS» AND «NECROPOLITICS»: METHODOLOGICAL PERSPECTIVES REGARDING MODERN SOCIAL AND POLITICAL RESEARCH

Yu. Kaliuzhna

The article attempts to expand the interpretative framework of the concept of «biopolitics» and substantiate the methodological perspectives of the concept of «necropolitics» in relation to the analysis of socio-political reality in the conditions of the formation of a new world order.

Biopolitics (Michel Foucault) is a concept based on the power's accumulation of resources of control, coercion and punishment directed at the «human body» or the «body of society». The authorities justify their political decisions with the narratives of «crisis», «security», «war», «order», «peace», etc.

Necropolitics is considered as a radical form of biopolitics. Necropolitics (Achille Mbembe and Giorgio Agamben) is a radical form of biopolitics, which declares the biopolitical

mechanisms and strategies of death as the subject of research, as well as the «dead body», «death zones», etc. The basis of the paradigm of necropolitics is the processes of reduction and extraction of a person, it is about the unprecedented control of the political power over the self and the body of a person, up to the threat or immediate death, that is, the transformation of a person into a political biomass that serves power-obsessed politicians.

A characteristic feature of necropolitics is the normalization of death, the authorities delineate «death zones» (urban slums, reservations, camps, etc.), which usually include those who are usually labeled as «living dead», those who are ignored, oppressed, exploit and, in the end, destroy.

The article emphasizes that the necropolitics of totalitarian regimes, in particular such as in the modern Russian Federation, is a political pathology that, based on quasi-ideology, renormalizes public consciousness, promotes the pattern of death, and legitimizes and justifies the power's right to political violence.

Key words: *biopolitics, necropolitics, legitimization of political violence, political pattern of death, normalization of death, biopolitical creature, political biomass, political extractivism, political pathology.*

Постановка проблеми. За твердженням німецького дослідника Бено Вагнера, вимірювати сучасну реальність застосовуючи методологічну оптику традиційного наукового знання, яка кодифікує соціально-політичні процеси в статичній диспозиції «нормального й патологічного», «нормального й виняткового» є принципово неприйнятним, адже «ми дійшли не менш ніж до незворотної трансформації» (Vagner, 2013, s. 259), за якої онтологічна опозиційність «нормального й ненормального» вже більше не є константною, – «вона стала динамічною, пов'язаною з випадком і вельми «багатофункціональною», тобто легко податливою до переписування й прикладання до всяких можливих винятків од патологічних «аномалій» через правові переступи до політичних «надзвичайок» (Vagner, 2013, s. 259). В сучасній політиці нового онтологічного змісту, знання про те, що є «нормальним», більше не залежать від додискурсних архетипів, неподільний авторитет влади тоталітарної держави дозволяє їй ставати тією суверенною інстанцією, яка довільно, відповідно до власної рефлексії, трансформує «нормальне й ненормальне» в динамічне і полемічне.

Сьогодні тоталітарні політичні режими, озброєнні високотехнологічними медіа та потужною пропагандою, активно вдаються до процедури ренормалізації (перенормовування), змінюючи дихотомії усталеного порядку «правда – vs. – брехня», «добро – vs. – зло», «друг – vs. –

ворог», «життя – vs. – смерть» у суспільній свідомості і політичному просторі. Про що попереджав Карл Шміт, наголошуючи на використанні владою «виняткового», реального або уявного «випадку крайньої загрози, небезпеки для існування держави або чогось такого», задля перекодування соціальних і правових норм, та конструювання на їх основі нового політичного порядку (Schmitt, 1985, p. 5-7). І як наголошує Юлія Дібікова, у сучасних реаліях ці процеси сконцентровано у інформаційно-комунікативному полі, в якому існують рівні можливості для всіх партнерів (Dibikova, 2021, s. 40).

У той час, коли ми маємо справу з новим виміром тоталітаризму, в якому пропагандистська машина РФ слугуючи химерним політичним цілям В. Путіна унормовує смерть, нівелюючи статус людини до гранично низької біополітичної істоти (*термін запозичено у Джорджо Агамбеном*) (Agamben, 1998) та легітимізуючи політичне насилля до масштабів війни, очевидно, що старі концепції стають мало придатними для аналізу сучасної політики, відтак – інспірують науковців до пошуку нового методологічного інструментарію. Концепти «біополітика» і «некрополітика» є тією методологічною оптикою, яка вдало доповнює інструментарій сучасної політологічної науки, зокрема і за рахунок дослідження кейсів політичного екстрактивізму, нормалізації патерна смерті та інших форм політичної патології.

Аналіз актуальних досліджень. Теоретичною базою даної статті стали роботи Мішеля Фуко «Наглядати й карати: Народження в'язниці» (1975), «Треба захищати суспільство» (1975-1976), «Історія сексуальності» (1981), Джорджо Агамбен «Homo Sacer: суверенна влада та голе життя» (1998), Мауріціо Лаццарато «Від біопотужності до біополітики» (2002), Антоніо Негрі «Праця натовпу та тканина біополітики» (2006), Акілле Мбембе «Некрополітика» (2003), «Епоха гуманізму закінчується» (2016) та ін.

Метою статті є розширити інтерпретаційні рамки концепту «біополітика» (М. Фуко) та обґрунтувати методологічні перспективи

концепту «некрополітика» (Дж. Агамбен, А. Мбембе, А. Негрі та ін.) щодо сучасних соціально-політичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Біополітика, оригінальний концепт влади презентований М. Фуко у 1970-1980 роках ХХ столітті, згідно з яким влада це конфігурація дисциплінарних та контролюючих структур, що акумулюють колосальні можливості та засоби по контролю, примусу й покарання людини і суспільства. Влада використовує наратив «кризи», «безпеки», «війни», «порядку», «миру» тощо, аргументуючи свої політичні рішення, що впливають на фізичне життя людини. Буквально, під біополітикою слід розуміти – «управління тілом людини», «влада над тілесним життям людини», в масштабі держави – «тілом суспільства» (Foucault, 1997; Lazzarato, 2002, p. 113-114). Як пояснює італійський філософ А. Негрі, тканина біополітики поширюється повсюдно, крім того, «влада трансформується у певний період, щоб вона могла керувати не лише окремими особами за допомогою певної кількості дисциплінарних процедур, але й набором живих істот, утворених як «популяції». Біополітика контролює управління здоров'ям, гігієною, дієтою, фертильністю, сексуальністю тощо, оскільки кожна з цих різних сфер втручання стала політичною проблемою (Negri, 2007). Тож, біополітика інфільтрується в усі сфери життя, стаючи «невід'ємною і природною в тій мірі, в якій їй вдається інтегруватися в ідентичність індивідів» (Век, 2015, s. 101) та суспільства загалом.

В рамках концепту «біополітика» М. Фуко визначає статус людини, як «тварини» і наголошує на телеологічній та селективній функціях влади, яка у разі необхідності, мотивуючись поставленою політичною метою, без вагань і моральних докорів, може пожертвувати її життям: «Сучасна людина – це тварина, чиє політичне життя ставить під питання її існування як живої істоти» (Foucault, 1981, p. 143). В аргументації М. Фуко прагнення влади до тотального контролю і управління, це іманентна ознака постаті суверена влади, здатного «демонструвати справжній політичний порядок» (Vagner, 2013, s. 256). «Право на життя і смерть реалізується тільки у рівновазі і

завжди з перевагою смерті. Право суверенної влади на життя починається з того моменту, коли у суверена з'являється право вбити» (Foucault, 1997, p. 254). Те, що М. Фуко зрештою узагальнює, як «поріг біологічної сучасності» суспільства, де людський вид перетворюється в ставку владних політичних стратегічних планів» (Фуко, 1998, s. 214), і лише від волі суверена залежить яке право дарувати: на життя чи на смерть.

Ключовим у теоретичній конструкції М. Фуко є поняття «нормалізація», примус, покарання і контроль у біополітиці мають відповідати архетипам усталених суспільних норм, тобто бути такими що набули ознак легітимності. Оскільки в цінностях, нормах та смислах заковано колосальний мобілізаційний потенціал щодо легітимації політичної влади; вони є тим моральним імперативом, що утворює систему координат, яка допомагає індивіду зорієнтуватися в світі сучасної політики (Kaliuzhna, 2019, s. 100-101).

Разом з тим, М. Фуко підкреслює, влада цілком спроможна розширювати кордони «нормального» або навіть переходити до просторового поля «винятково». Саме «винятковий випадок ключ до істини про політичну владу», адже суверен, є тією інстанцією, яка може розширити рамки «нормального» або вдаватись до радикальної зміни онтологічного змісту «нормального», винятковий випадок – «служує стартовим сигналом для процедури ренормалізації» (Vagner, 2013, s. 258), від так, брехня стає правдою, зло – добром, війна – миром і т.п.

Якщо в концепції М. Фуко у фокусі дослідницької уваги перебуває «жива істота» та її «тілесне, тобто біологічне тіло» (Lazzarato, 2002, p. 113) (хоча перед владою часто постає дилема «дозволити жити чи змусити померти», що пізніше трансформується у «змусити жити або дозволити померти» (Foucault, 1997, p. 254-255)), то камерунський філософ А. Мбембе пропонує центральною фігурою соціально-політичних досліджень XXI століття зробити «мертве тіло». Спираючись на категоріальний апарат і основи біополітики М. Фуко, А. Мбембе на початку 2000 років розробляє

власну методологію, яку оформлює в концепт «некрополітика». Предметним полем некрополітики стає дослідження біополітичних механізмів і стратегій – смерті, що характеризується створенням владою «зон смерті», де смерть стає остаточним здійсненням панування та первинної форми опору. У сфері досліджень некрополітики матеріальне руйнування людських тіл і популяцій, постає як центральний проєкт влади (Omelchenko, 2019, s. 396).

Характерна ознака некрополітики – нормалізація смерті, влада окреслює «зони смерті» (міські нетрі, резервації, табори тощо), до яких, як правило, потрапляють ті, кого зазвичай маркують як «живі мерці», ті, кого ігнорують, пригноблюють, експлуатують та врешті, – знищують. При чому некрополітика вдається до максимального екстрактивізму, експлуатації та редукції, нівелюючи статус людини або соціальної групи до принизливого – біомаси (біологічна істота), життя якої нічого не варте і лише її смерть може послугувати політичним цілям суверенної влади. Що влучно обґрунтовує у теоретичній моделі *Homo sacer* Дж. Агамбен, за твердженням науковця, *Homo sacer* – це і є та сама людина, статус якої зведено до гранично низького, до біополітичної істоти, позбавленої всіх прав, у тому числі права вимагати справедливості по відношенню до себе або принаймні гуманної смерті. Дж. Агамбен переконує, що некрополітичні режими мають тенденцію до масштабування на рівні суспільства, оскільки пасивність народних мас, відсутність спротиву, унормовування та навіть пропагування патерну смерті, врешті потенційно може перетворити все суспільство на тих самих *homines sacri*, на політичних тварин, які не розпоряджаються ані своїм життям, ані своєю смертю (Agamben, 1998).

Попри те, що біополітика і некрополітика мають спільний методологічний каркас, їх радикальна відмінність полягає у наступному: біополітика спрямована на позбавлення людини суб'єктності, адже як зазначає Мішель В'євіорка «суб'єкт завжди пов'язаний зі свободою, емансипацією, спротивом, конструкцією та визнанням своєї особи» (Vieviorka, 2017, s. 170), що може стати перешкодою та навіть загрозою на

шляху влади до контролю і примусу; некрополітика спрямована на позбавлення людини, по-перше, власне людяності, тобто розлюднення, приниження статусу людини до рівня істоти (біомаси), яка підлягає політичній екстракції, по-друге, гарантовано позбавлення життя, адже політичні дивіденди влада отримує виключно, коли людина або соціальна група стають «мертвими тілами».

Виходячи із логіки вищезазначеного, пропонуємо застосовувати методологічний інструментарій концептів «біополітика» і «некрополітика» до аналізу сучасного політичного режиму, влада якого публічно вдається до ренормалізації суспільної свідомості, перетворюючи патерн смерті на соціальну норму. Мова йде про політичний режим РФ, який за роки президентства В. Путіна, завдяки ідеологічному гібриду з фашизму і більшовизму, нацизму і євразійству, реваншизму і ксенофобії доповнених глорифікацією «православ'я» та «величі російської культури», не просто відповідає маркерам некрополітики, а й містить специфічні політичні патології (які потребують окремої ґрунтовної наукової експертизи). Нагадаємо, в парадигмі некрополітики відбувається реципрокність насильства та смерті – насильство заради насильства, смерть заради смерті – «неконтрольовані дії, скажена, варварська несамовитість, без будь-якої гуманності, насильство без меж» (Vieviorka, 2017, s. 170), що власне у вимірі російсько-української війни й демонструє некрофільській режим В. Путіна та його суспільство.

Химерні імперіалістичні цілі проголошені В. Путіним, які були мільйони разів ретрансльовані пропагандою, сприяли легітимізації політичного насилля у внутрішній та зовнішній політиці РФ. Сучасне російське суспільство це віддзеркалення концептів «біополітика» і «некрополітика» у полі реальної політики, ми є свідками того, як одна частина суспільства стрімко втрачає суб'єктність, під тиском контролюючих і дисциплінарних структур влади, не наважуючись на відкритий протест, відповідно надаючи мовчазну згоду на подальші військові злочини

керівництва та армії РФ проти українського народу, та з іншого боку, – частина росіян, які і є тими самими типовими представниками «зон смерті» (маргінали, злочинці, боржники, безробітні тощо), статус яких нівельовано до політичної біомаси, яка монетизує своє «тілесне життя», підписуючи контракт з армією РФ або стаючи найманцями у ПВК, отримуючи таким чином, тимчасову «індульгенцію на смерті» від власного суверенна та легітимізоване право на насилля під час окупації України. Тож постає питання, чи не стануть для путінського режиму, який декларує незмінність політичних цілей щодо України, біополітичними істотами й ті мільйони росіян, які підтримали В. Путіна та його військову операцію проти України і її громадян (згідно відритих джерел близько 80% росіян упродовж 2022 р. та 71% опитаних росіян на кінець грудня 2022 р.), адже, як наголошують провідні експерти Дж. Агамбен і А. Мбембе, політична влада, що спирається на парадигму некрополітики, рухається до своєї політичної мети цінною нових і нових смертей, представників «зон смерті», які мають для влади цінність і інтерес виключно у форматі «мертвих тіл».

Висновки і перспективи нових досліджень. Здійснена спроба – розширити інтерпретаційні рамки концепту «біополітика» та обґрунтувати методологічні перспективи концепту «некрополітика» – дозволяє побачити горизонти для подальших наукових досліджень. Вочевидь, потенціал концепту М. Фуко і надалі буде затребуваним, надаючи науковцям можливість розкривати нові грані біополітики крізь призму викликів ХХІ століття. Автор концепту «некрополітика» А. Мбембе, у своїй нещодавній роботі під промовистою назвою «Епоха гуманізму закінчується», висловив занепокоєння, щодо кризи демократії та гуманізму (Mbembe, 2016), фактично тим самим закликаючи наукову спільноту продовжити роботу в окресленому концептуальному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек, У. 2015. *Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична*

REFERENCES

1. Bek, U. 2015. *Vlada i kontrvlada u dobu hlobalizatsii. Nova svitova politychna*

- економія. Переклад з німецької О. Юдін. Київ: Ніка-Центр.
2. Вагнер, Б., 2013. Нормальність – виняток – контр знання: про історію одного модерного захоплення. В: М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона, ред. *Глобальні модерності*. Переклад з англійської Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр.
 3. В'єйорка, М. 2017. *Віднайдення сенсу (суб'єкт перед лицем глобалізації)*. Переклад з французької В. Омелянчика. Київ: Стилос.
 4. Дібікова, Ю., 2021. Роль ЗМК у процесах формування громадянського суспільства: проблеми та тенденції. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, [online] 1(2), с. 26-46. Доступно: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/3909> [Дата звернення 18 Вересень 2023]
 5. Калюжна, Ю.І., 2019. Легітимація політичної влади: ціннісно-нормативні детермінанти. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, [online] 2(8), с. 94-102. Доступно: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/8df792eb-a84e-41ea-8ef7-0b8b374093e2> [Дата звернення 18 Вересень 2023]
 6. Омельченко, Ю., 2019. Некрополітика як форма біополітики. В: Р.О. Додонова, ред., *Київські філософські студії-2019: Матеріали наукової конференції: тези доповідей*. [online] Київ, Україна, 16-17 Травень 2019. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка Доступно: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/6766/document.pdf#page=396> [Дата звернення 18 Вересень 2023]
 7. Фуко, М., 1998. *Наглядати й карати: Народження в'язниці*. Переклад з французької П. Тарашук. Київ: Основи.
 8. Agamben, G. 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel Heller-Roazen. Palo Alto: Stanford UP.
 9. Foucault, M., 1997. *To protect the society: a course of lectures given at the College de France in the academic year 1975–1976*. [online] Translated by David Macey. Picador, NY. Available at: <https://cpb-us-ekonomiia>. Переклад з німецької О. Юдін. Київ: Ніка-Центр.
 2. Vagner, B., 2013. Normalnist – vyniatok – kontr znannia: pro istoriiu odnogo modernoho zakhoplennia. V: M. Fezerstouna, S. Lesha ta R. Robertsona, red. *Hlobalni modernosti*. Pereklad z anhliiskoi T. Tymbala. Kyiv: Nika-Tsentr.
 3. Vieviorka, M. 2017. *Vidnaidennia sensu (subiekt pered lytsem hlobalizatsii)*. Pereklad z frantsuzkoi V. Omelianchyka. Kyiv: Stylos.
 4. Dibikova, Yu., 2021. Rol ZMK u protsesakh formuvannia hromadianskoho suspilstva: problemy ta tendentsii. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturolohichni nauky*, [online] 1(2), s. 26-46. Dostupno: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/3909> [Data zvernennia 18 Veresen 2023]
 5. Kaliuzhna, Yu.I., 2019. Lehitymatsiia politychnoi vlady: tsinnisno-normatyvni determinanty. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturolohichni nauky*, [online] 2(8), s. 94-102. Dostupno: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/8df792eb-a84e-41ea-8ef7-0b8b374093e2> [Data zvernennia 18 Veresen 2023]
 6. Omelchenko, Yu., 2019. Nekropolityka yak forma biopolityky. V: R.O. Dodonova, red., *Kyivski filososfski studii-2019: Materialy naukovoi konferentsii: tezy dopovidei*. [online] Kyiv, Ukraina, 16-17 Traven 2019. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka Dostupno: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/6766/document.pdf#page=396> [Data zvernennia 18 Veresen 2023]
 7. Fuko, M., 1998. *Nahliadaty y karaty: Narodzhennia viaznytsi*. Pereklad z frantsuzkoi P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy.
 8. Agamben, G. 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel Heller-Roazen. Palo Alto: Stanford UP.
 9. Foucault, M., 1997. *To protect the society: a course of lectures given at the College de France in the academic year 1975–1976*. [online] Translated by David Macey. Picador, NY. Available at:

1976. [online] Translated by David Macey. Picador, NY. Available at: <https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/d/37602/files/2016/01/Foucault-Society-must-be-defended14032016.pdf> [Accessed 07 September 2023]
10. Foucault, M. 1981. *The History of Sexuality: An Introduction*. Harmondsworth: Penguin.
 11. Lazzarato, M., 2002. From Biopower to Biopolitics. *The Warwick Journal of Philosophy*, 1(13), p. 112-125.
 12. Mbembe, A. 2016. *The age of humanism is ending*. [online] Available at: <https://mg.co.za/article/2016-12-22-00-the-age-of-humanism-is-ending/> [Accessed 08 September 2023]
 13. Mbembe, J.-A., 2003. Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), p. 11-40.
 14. Negri, A., 2007. The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. *History, Subjectivity*, [online] 23(2) Available at: <https://mediationsjournal.org/articles/the-labor-of-the-multitude-and-the-fabric-of-biopolitics> [Accessed 07 September 2023]
 15. Schmitt, C. 1985. *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Translated by George Schwab. Cambridge, MA and London.
 - e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/d/37602/files/2016/01/Foucault-Society-must-be-defended14032016.pdf [Accessed 07 September 2023]
 10. Foucault, M. 1981. *The History of Sexuality: An Introduction*. Harmondsworth: Penguin.
 11. Lazzarato, M., 2002. From Biopower to Biopolitics. *The Warwick Journal of Philosophy*, 1(13), p. 112-125.
 12. Mbembe, A. 2016. *The age of humanism is ending*. [online] Available at: <https://mg.co.za/article/2016-12-22-00-the-age-of-humanism-is-ending/> [Accessed 08 September 2023]
 13. Mbembe, J.-A., 2003. Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), p. 11-40.
 14. Negri, A., 2007. The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. *History, Subjectivity*, [online] 23(2) Available at: <https://mediationsjournal.org/articles/the-labor-of-the-multitude-and-the-fabric-of-biopolitics> [Accessed 07 September 2023]
 15. Schmitt, C. 1985. *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Translated by George Schwab. Cambridge, MA and London.

Інформація про автора

Калюжна Юлія Іванівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: kaliuzhna.yulia@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7344-410X>

Стаття надійшла до редакції: 06.11.2023 р.

Прийнята до друку: 22.11.2023 р.